

11. Сигалов А. В. Российские ресурсы. – Спб: Питер, 1997. – 575 с.
12. Теоретико-прикладні аспекти управління освіти: Навчально-методичний посібник/ Л.М.Калініні, Н.М.Островерхова, А.Ф.Остапенко та ін. За ред. Л.М.Калініної. – К.: ПП Компанія “Актуальна освіта”, 2002. – 310с.

УДК 37. 018. 2

І.М. Шоробура

ПОЧАТКИ ШКІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ (ДО XVIII ст.)

Сьогодення орієнтує школу на формування патріотичної свідомості, історичну спадкоємність поколінь, виховання високої громадянської відповідальності кожного за майбутнє свого народу. Поставлені завдання вимагають спеціальних досліджень і щодо проблеми розвитку географічної освіти в новому тисячолітті; також в контексті визначених завдань, особливе місце має історико-педагогічне дослідження, присвячене становленню та розвитку шкільної географічної освіти в Україні.

Сьогодні йде пошук, з однієї сторони, відродження шкільної географічної освіти, а з другої – визначаються шляхи її розвитку з тим, щоб вона відповідала вимогам часу.

Багато українських вчених розглядали питання удосконалення змісту та методики викладання шкільної географічної освіти, зокрема, Н.В.Бірюкова, О.Т.Діброва, Е.А.Дурманенко, Ф.Д.Заставний, Я.І.Жупанський, С.Г.Коберник, В.П.Корнеєв, Л.І.Круглик, П.А.Масляк, М.О.Откаленко, В.Ю.Пестушко, В.Я.Плахута, М.М.Паламарчук, С.М.Пальчевський, Г.П.Пустовіт, Л.В.Тименко, В.Я.Сасихов, А.Й.Сиротенко, Г.Є Уварова, Б.А.Чернов, О.І.Шаблій, Е.І.Шипович, П.Г.Шищенко. Значний внесок у розвиток шкільної географії та методики її викладання зробили В.О.Геренович, М.М.Баранський, К.Г. Воблій, В.М.Кубійович, А.Реман, С.Л.Рудницький.

Мета нашої роботи – подати ретроспективний аналіз становлення та розвитку шкільної географічної освіти в Україні (до XVIII ст.).

Протягом всієї історії людство пов'язано з природою, яка певним чином впливає на його існування, навчання та виховання.

Історію шкільної географії не можна розглядати у відриві від загального огляду стану освіти в ту чи іншу епоху, через те ми зробили екскурс у багатотисячову історію розвитку освіти в Україні. Становлення шкільної географії подано в органічному зв'язку з розвитком шкільної освіти відповідно до рівня географічної науки, залежно і під впливом якої географія як навчальний предмет, розвиваючись, змінювала зміст і методи викладання.

Аналіз історичних матеріалів показує, що при князі Володимирі уже існували школи, а за часів Ярослава в Софіївському соборі в Києві була заснована перша бібліотека

У XI – XII ст. в Київській Русі – Україні з'являються елітарні школи “учіння книжного”. Починаючи з XII ст., з'являється поняття “вчення грамоти”, що репрезентує початкову освіту. Лише від 1388 р. у грамоті, написаній у Луцьку, зустрічаємо термін “школа” [1: 73].

Пізніше, в Московській державі у XVI ст. в результаті зростаючих вимог господарства та посилення міжнародних зв'язків, почали відкриватись школи в містах. Вже за часів Івана IV в цих школах навчали читання, письма, лічби і Закону Божого. Шкільне природознавство з'являється тільки на певному етапі розвитку шкільної освіти.

Вся справа навчання дітей у той час була підпорядкована вихованню у них народного світогляду, оволодінню основами хліборобської культури. Діти зростали на народній моралі й естетиці, дотримувалися звичаїв своїх предків, у них формувалося ставлення до природи як до живого організму, розуміння сільськогосподарського календаря. У школах учіння книжного учнями набувалися знання з природознавства, географії, з властивостей різних речовин і матеріалів та їх застосування у виробничій діяльності, з медицини, перекладу книг та їх переписування тощо. За часів Київської Русі підлітки залучалися до ремесел і

домашньої роботи, вивчаючи побут, національну культуру рідного краю, видовий склад та особливості місцевої флори й фауни. В українському шкільництві XIV–XV ст. весь цей процес відбувався на власній українській тональній основі, з поглибленням європейських зв'язків. Серед масових виховних чинників виділялась педагогіка народного календаря [4: 77].

Школи в Україні XVI–XVII ст. зазвичай відкривались духовенством при церквах. У цих школах, крім азбуки і церковних книг, нічого не вивчалось. Зазначимо, що методика навчання в школах була найпримітивніша: буквар, часослов і псалтир вивчали напам'ять, незалежно від того, чи розумів учень те, що читав, чи не розумів.

І хоча ніхто не заперечує, що знання з географії є дуже важливими, що наші предки передавали з покоління в покоління певні географічні відомості і досить широко їх використовували, географічний матеріал починає проникати в школи лише в кінці XVI ст. до підручників – “азбуковників”. Азбуковники – це своєрідні енциклопедії, які були тоді єдиним джерелом наукових знань, ці книжки крім азбуки і молитв мали статті, що містили і географічний матеріал. На нашу думку, шкільне природознавство як предмет викладання бере свій початок саме від азбуковників, у яких вміщувався на той час досить науковий природничий матеріал.

У цей час були відкриті нові території, з'явилися нові картографічні роботи – “креслення” і пояснення до них. Як вже зазначали, відомості про інші країни черпалися з перекладених творів – “космографій”, які були досить поширеними в цей період.

Природознавство як шкільний предмет з'явилося не випадково, одна з причин – це ріст вимог, що ставилися до освіти в зв'язку з розвитком різних галузей господарства країни і наук про природу, які почали посилено розвиватись у XV–XVI ст., тобто в період Відродження, особливо в Західній Європі. Шкільне природознавство з'явилося на певному етапі розвитку шкільної освіти, воно тісно пов'язане із загальним станом педагогічної науки того часу.

Нам невідомо точно, яких географічних знань набували діти в школах Київської Русі, а ось у братських школах України, козацьких школах викладались елементи географії. Так, Львівська братська школа належить до унікальних винаходів українського шкільництва. За прикладом Львова засновуються братські школи також у багатьох українських містах і селах. Застосована в братських школах класно-урочна система навчання, а також різні дидактичні методи (пояснення, бесіда, самостійна робота, повторення, диспут, взаємне навчання) стали високим злетом української педагогічної думки світового масштабу.

Братські школи успішно конкурували з католицькими та єзуїтськими навчальними закладами. Братства виникли насамперед у таких містах, як Львів, Перемишль, Луцьк, Кременець, Кам'янець-Подільський, Вінниця, Київ, Брест, Мінськ і Могилів, де польські пани і католицьке духовенство особливо пригнічували українське і білоруське населення

Статути Львівської (1592) і Луцької (1624) братських шкіл, які дійшли до наших часів, свідчать про те, що в цих школах навчання було точно регламентоване і провадилось на дуже високому рівні, за певними педагогічними принципами. Навчання в цих школах було організоване за класноурочною системою по 4 години на день, причому обов'язково давались домашні завдання і старанно перевірялось їх виконання. В уставах вимагалось, щоб до школи на однакових умовах приймалися діти бідних і багатих. У братських школах діти навчалися читати й писати слов'янською мовою, граматики, лічби, православного Закону Божого і церковного співу; крім цього, вони вивчали ще грецьку мову, а у міських школах – і латинську та ряд інших наук (риторику, діалектику, граматику, арифметику, астрономію). Один із викладачів братської школи Мелетій Смотрицький склав граматику слов'янської мови, яка була надрукована в 1618 р. і довгий час була неперевершеним підручником подібного типу.

Київська братська школа була організована за зразком інших подібних шкіл і, природно, вона використала їх досвід. Тут викладались: слов'янська, книжна українська, грецька, латинська, польська мови, а також граматика, піїтика, риторика, філософія, арифметика, геометрія, астрономія, історія й музика. Фізико-географічний матеріал

розглядався у курсі астрономії. Отже, на той час географічний матеріал потрапляв у школу лише частково, носив описовий характер і певною мірою сприймався як основа для вивчення інших предметів.

В Київській братській школі був досить широкий спектр предметів, які викладалися. Вона була забезпечена кваліфікованими викладачами. Навчання в школі велося на гуманістичних засадах. Виховання молоді здійснювалось в душі патріотизму та національної самосвідомості. Київська братська школа відповідала вимогам часу і була одним із найкращих навчальних закладів свого часу.

У XVI – XVII столітті в братських школах південно-західної Русі широко пропагувались красназавчі ідеї (проводились спостереження за погодними умовами, сезонними змінами в природі).

Певний досвід роботи братських шкіл щодо навчання використано Яном Амосом Коменським при написанні праці “Велика дидактика”. Великий вплив на розвиток шкільництва мали праці Я.А.Коменського “Материнська школа”, “Відкриті двері мов та всіх наук”, “Закони добре організованої школи” та інші.

Ян Амос Коменський належить до найгеніальніших представників педагогічного світу. Основним педагогічним трактатом Я.А.Коменського є “Велика дидактика” [1: 84], де він розробив чітку для свого часу систему навчання і виховання. Вона дійшла до нас через століття як незабутня “енциклопедія методики”, перекладена на всі мови світу, вона зробила цілий переворот у педагогічній науці і в шкільній справі.

Основні положення “Великої дидактики” побудовані на принципах природовідповідності і сенсуалізму. Я.А.Коменський – засновник принципу “природовідповідності” в побудові процесу навчання і виховання, який ґрунтується на положенні, що Людина – частина природи і повністю підкоряється її законам. Великий педагог вимагав, щоб у школах дотримувались принципів свідомого засвоєння, послідовного викладу матеріалу, наочності. Виходячи із цих принципів, Я.А.Коменський розробив основні правила дидактики, якими повинен керуватися учитель: йти від відомого до невідомого, від легкого до важкого, від близького до далекого тощо.

У цій праці є методичні положення і рекомендації, які стосуються викладання природознавства. Звичайно, думки Я.Коменського – це думки епохи, в яку він жив (1592–1671 рр.). Для нас важливі не лише його трактування про природознавство як науку, а саме його думки щодо становлення та викладання природознавства, які не втратили свого значення і сьогодні. Побудувавши систему освіти з урахуванням вікових особливостей дітей, Я.Коменський вже в материнській школі (до 6-річного віку) радив знайомити дітей з явищами природи, з навколишнім середовищем, в якому живе дитина. Він говорив про можливість ведення спостережень за різноманітними явищами та об’єктами природи. У цьому віці дитина може ознайомитися з водою, землею, повітрям, вогнем, дощем, льодом, камінням, залізом, деревом, рослиною, птахом, рибою і т.д. Все це в дитячому віці вивчається дуже легко, а між тим це вже початки науки про природу. У школі рідної мови Коменський вимагав реальної освіти, тобто вивчення того, що необхідно людині в житті. Так, юнаки віком від 6 до 12 років повинні знати основи сільськогосподарської науки, що допоможе їм краще орієнтуватися в повсякденному житті і вести господарство. В латинській школі або гімназії Коменський рекомендує більш детально вивчати природничі науки. Учні повинні розуміти будову людського тіла, знати оточуюче середовище, мати уявлення про метали. Ян Амос Коменський вважає, що знання базуються на зовнішньому відчутті. У дидактичному вченні педагога значну роль відведено принципу наочності, названому ним “Золотим правилом дидактики”. У його праці “Велика дидактика” досить ясний виклад універсального значення в пізнанні сенсуалістичного джерела: “Розумній душі, яка перебуває в нас, крім того, дані органи, ніби вивідувачі і розвідувачі, з допомогою яких душа досліджує все, що поза нею – це зір, слух, нюх, смак, дотик і тому жодне створіння, де б воно не було, не може від неї сховатися”. І далі: “...треба вчити так, щоб люди, скільки це можливо, набували знання не з книг, а з неба і землі, з дубів і буків, тобто знали і вивчали самі речі, а не чужі тільки спостереження і свідчення про речі” [2: 137].

Він зазначає, що викладання повинно будуватися з використанням наочності на основі власного спостереження, що коли немає під рукою самого об'єкта, то бажано використовувати його копію, модель. Особливу увагу Ян Амос Коменський звертає на методику використання наочності. Вивчаючи матеріал, обов'язково потрібно показувати причинно-наслідкові зв'язки. І тоді “метод викладання повинен слідувати методу речей: попереднє – раніш, пізніше – після...” Ознайомитись з предметом взагалі – значить показати в ньому істотне і випадкове [2].

На кожному предметі, що вивчається, треба зупинитись до того часу, поки учні його не зрозуміють. Ян Амос Коменський зауважує, що при викладанні природознавства не застосовується наочність, практично не використовується метод спостереження, а в основному викладання предмета йде за текстами Арістотеля та інших учених глибокої давнини. Він зазначав, що вивчення географії обмежується лише знанням номенклатури, що у школі треба вчити так, щоб “люди, скільки це можливо, набували знання не з книг, але й з неба і землі, з дубів і буків”. Ян Амос Коменський у вивченні природознавства рекомендує широко використовувати екскурсії. Зокрема, у весняну пору оптимальне проведення екскурсії у сад або в поле, під час якої вчитель може пояснити про рослинний та тваринний світ краю, провести змагання серед учнів і визначити, хто більше знає рослин свого краю. Вже на такій екскурсії можна виявити, хто з дітей більше цікавиться питаннями географії, ботаніки. На сьогодні ці думки здаються занадто простими, проте це було значним відкриттям у методиці викладання природничих курсів. По суті Я.А.Коменський запропонував нову форму навчання, яка не втратила свого значення і в наш час [2].

Розглядаючи накреслений ним шлях сприймання навчального матеріалу учнями, ми помічаємо, що в його висловах ніби вимальовується шлях формування природничих понять: “...бо знання починається з чуттєвого сприймання, з допомогою уявлення переходить у пам'ять, а потім, через узагальнення поодинокого, утворюється розуміння загального і, нарешті, для уточнення знання про речі, достатньо зрозумілі, складається судження” [2: 129].

Я.А.Коменський у “Великій дидактиці” узагальнив усе краще з досвіду роботи шкіл свого часу, зокрема досвід роботи шкіл Білорусі і України. Практичний досвід цих братських шкіл був одним із джерел педагогічних ідей великого вченого [5: 74].

У братських школах України вивчали книгу Я.А.Коменського “Зрелища вселення”. Цю книгу використовували не тільки при вивченні мови, але й ботаніки, зоології, мінералогії [6].

Значну роль у вихованні дітей відіграв також народний календар: “Перші зразки народного календаря, зокрема хліборобського, календаря предків українського народу сягають початку нашої ери. Виховний потенціал народного календаря виникав і шліфувався у суворій відповідності з фундаментальним принципом природовідповідності виховання. Педагогіка народного календаря враховує закономірності розвитку розкішної і розмаїтої природи України, а також анатомічні, фізіологічні, психологічні, національні і регіональні особливості дітей” [3: 8].

У педагогічному процесі завжди важливе місце займали методи “виховання на природі”. У свій час вони були представлені школами “натуралістичної” освіти і виховання.

У цей історичний період в Україні заснування нових шкіл і спеціальних навчальних закладів вимагало нових підручників та навчальних посібників з географії, які й були створені: “Глобус небесный” та “Глобус географический” В. Купріянова, “Горный устав” В. Татіщева та ін., проте їх кількість не могла задовольнити потреб школи.

Великий вплив на розвиток освіти мали колегіуми. У Львівському, Кам'янець-Подільському, Луцькому, Київському, Станіславському колегіумах велася схоластичне навчання, яке було типовим для школи того часу. Вивчалися “сім вільних мистецтв”, богослов'я, стародавні мови, література, історія, географія. Як бачимо, в цих освітніх закладах географія вводиться як окремий предмет. Це було значним досягненням тогочасної школи. У школах вивчався географічний матеріал, який був досить різноплановим, не систематизованим. Матеріал подавався не цікаво.

При приєднанні Галичини до Австрії (1772 р.) рівень освіти покращився; велось шкільне будівництво, вдосконалювались методи навчання, але необхідно було боротися з германізацією та ще більше з полонізацією української школи, а в Карпатській Україні – з мадяризацією.

У школах того часу учні зазвичай вивчали релігію, науку звичаїв, пристосовану до умов часу й становища учнів, читання, письмо, арифметику, частково геометрію, городництво та хліборобство, початки медицини та ветеринарії, відомості про внутрішню торгівлю тощо. За такою схемою школа мала бути енциклопедичною. Частково географічні знання учні отримували з відомостей про внутрішню торгівлю, городництво, хліборобство. Ці знання мали не систематизований характер. Географічні відомості були частковими та різноплановими, здебільшого носили прикладний характер, що було досить позитивним.

Історикам відомо про існування також Головної Січової школи (1754–1768), яка за місцем і характером навчання прирівнювалася до кращих братських шкіл. У ній вивчали піїтику, риторичку, математику, географію, астрономію, військову справу. Отже, географія вивчається як окремий предмет. Географічні знання в основному базувалися на краєзнавчому матеріалі. Як відомо, географічні знання були досить важливими для козаків, оскільки різноманітні козацькі походи вимагали вміння орієнтуватися на місцевості, в морі.

Ввести природознавство та географію до навчального плану школи змушували історичні умови. Потрібно було розвивати економіку країни, використовуючи народні багатства. Виникала необхідність у підготовці людей, які б могли застосувати ці знання у практичному житті.

Сьогодні знання історичного минулого дають можливість коригувати зміст предмета не повторюючи помилок, що сприяє розвитку шкільної географії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабишин С.Д. Початкова школа на Україні з давніх часів до кінця XVIII ст. // Початкова школа. – 1991. – № 10 – С. 73–78.
2. Коменський Я.А. Вибрані педагогічні твори. Т.І. Велика дидактика. – К.: Радянська школа, 1940. — 247с.
3. Кузь В., Руденко Ю., Губко О. Українська козацька педагогіка і духовність. – Умань, 1993. – 108 с.
4. Любар О.О., Стельмахович М.Г., Федоренко Д.Т. Історія української педагогіки. – К.: Інститут змісту і методів навчання МО України. – 1999. – 355с.
5. Медынский Е.Н. Школа и педагогическая мысль в Русском государстве, на Украине и в Беларусии в XVII в. // Советская педагогика. – 1953. – №9. – С.70–88.
6. Мітюров Б.Н. Педагогічні ідеї Яна Амоса Коменського на Україні. – К.: Радянська школа, 1971. – 107с.